

# Mindre bidrag

## NOGLE BEMÆRKNINGER OM TØNDER KIRKEMUSEUMS UDGAVER AF VARNÆS-SALMEBOGEN

Blandt de danske salmebøger er den såkaldte Varnæs-salmebog vel nok af flere grunde den ejendommeligste. Det var den første egentlige salmebog beregnet til kirkebrug for de dansktalende sønderjyder, og skønt den kun var privat udgivet, holdt den sig i enkelte sogne i det sydlige Nordslesvig i henved et hundrede år, ja i ét sogn endda i mere end halvandet hundrede år. Det er en lang levetid for en kirkesalmebog. Det er også værd at tænke på, at dér, hvor denne private salmebog virkelig var blevet kirkesalmebog, havde endog den i sproglig henseende bedre og tilmed statsautoriserede Pontoppidans salmebog af 1740 vanskelighed med at konkurrere Varnæs-bogen ud.

Om denne første danske salmebog gælder det, at »kært barn har mange navne«. Den kaldes Varnæs-salmebogen efter det sogn, hvor dens udgiver var præst, og hvor den holdt sig længst. Efter udgiveren, præsten og salmedigteren Bertel Christian Ægidius, kaldes den Ægidius' salmebog, og endelig kaldes den også nu og da Flensborg-salmebogen, fordi dens første udgave blev trykt i Flensborg 1717.

Heroppe i »det gamle land«, som sønderjyderne kalder Danmark nord for Kongeåen, kendte man den ikke, og de ganske få, der vidste, at den eksisterede, regnede i lange tider ikke med den. Det er egentlig først med Hejselbjerg Paulsens disputats<sup>1</sup>, at Varnæs-salmebogen har fået en i høj grad fortjent om end sen æresoprejsning.

På den tid, da Ægidius samlede og udsendte sin salmebog, var de dansktalende sønderjyder forsømt i sproglig henseende. I en lille afhandling af Erik Pontoppidan fra 1745 om »Det Danske Sprogs Skiæbne« giver han, der fra sine 11 år fra 1723 til 1734 som præst på Als af egen erfaring kendte forholdene, en kort og klar summarisk beskrivelse af den sproglige situation<sup>2</sup>: »Den Provintz Sønder-Jylland regnes nu omstunder iblant vores Allernaadigste Konges Tydske Lande. I det tydske Sprog holdes Prædiken og anden offentlig Guds Tjeneste udi alle Kiøbsteder og de allerfleeste Lands-Byer. I samme Sprog administreres Landets Regiering ved Love, Forordninger og Over-Retternes Kiendelse, hvorfor ogsaa det Sprog, som bruges i Skolerne og Ungdommen oplæres udi, er alleene det Tydske«.

Det ville dog sikkert være helt fejlagtigt, dersom man gik ud fra, at det var kærlighed til det danske sprog, der drev Ægidius til at udføre den store kulturelle bedrift, som udgivelsen af en dansk salmebog på den tid og det sted uimodsigeligt var. Hvor skulle han ogsaa have fået en sådan kærlighed fra? Som sine samtidige talte og skrev han tysk og latin lige let og flydende. De var hans litterære sprog, ved hjælp af hvilke han helt naturligt udtrykte sine tanker både mundtligt og skriftligt. Ganske vist havde han i sin første barndom i Bylderup

(mellem Tønder og Tinglev) fået et vist kendskab til de dansktalende bønderbørns sønderjyske mål, og i Varnæs kirke har han, som han skulle, også som regel prædikeret på dansk. Men salmerne, både hans oversættelser og originale salmer, viser tydeligt, hvor besværligt det har faldet ham at give det jævne sønderjyske almuesprog en litterær form.

Motivet til hans salmeværk skal derfor utvivlsomt væsentligst søges et andet sted, nemlig i hans kærlighed til flertallet af hans sognebørn, den dansktalende befolkning, og i hans legitime præstelige omsorg for at give dem en salmebog, der i højere grad kunne tjene dem til glæde og opbyggelse end de tyske salmer, som de hidtil alene havde sunget ved gudstjenesterne, og som de vel næppe nok har kunnet forstå rigtigt.

Dersom vi i vort forsøg på at forstå Ægidius og hans betydning for det danske sprog i Sønderjylland leder efter en oplysende parallel, ligger det snubende nær at tænke paa Thomas Kingo. Forskellen mellem disse to er, at Kingo havde et klart og skarpt udtalt sprogligt motiv for sin salmedigtning, hvad Ægidius ikke havde. Om Ægidius har været påvirket af Kingo, ved man mig bekendt intet om. Der eksisterer derimod en salmebog, trykt og udgivet i Tønder 1765, der i ét bind indeholder både Ægidius' og Kingos salmebøger. Heraf kan man sikkert slutte så meget, at der mellem de dansktalende sønderjyder må have været et så stærkt religiøst og sprogligt behov for salmer på dansk, at det fik en bogtrykker og forlægger i Tønder til at hædre de to salmedigteres fælles minde ved at udgive en så usædvanlig dobbelt-salmebog. Den findes i Tønder Kirkemuseum tillige med fire andre udgaver af Varnæs-salmebogen, og det er disse udgaver, der nu skal gøres til genstand for en nærmere omtale.

Varnæs-salmebogens titel er slet og ret »En nye Psalme-Bog«. Til denne »nye Psalme-Bog« knytter der sig en række interessante problemer af forskellig art. Her skal vi dog kun beskæftige os med en enkelt side af et af disse problemer, nemlig dateringen af de fem udgaver, der findes i Tønder Kirke-museum.

Hejselbjerg Paulsens disputats kender følgende fem udgaver<sup>3</sup> (oplag eller tryk) af den »nye Psalme-Bog«:

1717, førsteudgaven, trykt hos Christoph Fogel i Flensborg.

1744, trykt hos Holwein i Flensborg.

1749, måske trykt i Tønder.

1755, trykt af Reinholt i Tønder.

1765, bekostet af Nagel i Tønder.

Sammen med selve salmesamlingen hørte en bønnebog, hvis fulde titel var »En liden og andægtig Bønne-Bog, hvorudi allehaande Bønner ere forfattede / for alle dem, som gjerne gjøre Begieringer, Bønner, Forbønner og Taksigelser«. I sin fortale til salmebogen siger Ægidius, at »mand har agtet det for gavnligt at sette en liden og nyttelig Bønne-Bog dertil i allehaande Anliggende«. Man kan derfor formentlig gå ud fra, at salmebog og bønnebog – fordi de ifølge forordet principielt hører sammen – som regel er trykt samme sted og samme

år, hvilket jo kan have betydning for dateringen af en udgave, hvis udgivelsesåret af en eller anden grund er usikkert.

Foruden den »liden Bønne-Bog« hørte der tillige som regel (men dog ikke altid) til Varnæs-salmebogen en eller anden gængs samling af kollekter, epistler, evangelier og faste kirkebønner til brug ved gudstjenesten. I de fleste tilfælde var det en samling af, hvad vi nu almindeligvis kalder salmebogens tekst- eller prosadel, der på den tid havde titlen »Den nye Alterbogs Collecter, Epistler og Evangelier . . .« o. s. v.

Spørgsmålet er nu, om disse fem af Hejselbjerg Paulsen nævnte udgaver af Varnæs-salmebogen er de eneste eksisterende, eller om vi siden har fået kendskab til andre udgaver (oplag eller eftertryk). At muligheden for at finde hidtil ukendte udgaver er blevet større, efter at interessen for denne salmebog er blevet vakt, fremgår bl. a. af, at den af Hejselbjerg Paulsen omtalte udgave fra 1749 først dukkede op, medens han arbejdede på sin disputats, og i note 202 s. 156 siger han, at det er en »hidtil ukendt udgave«.

Et af formålene med denne lille undersøgelse er at føre sandsynlighedsbevis for, at der i virkeligheden eksisterer tre (!) eksemplarer af 1749-udgaven fra Tønder, hvoraf de to findes i samlingen i Tønder Kirkemuseum, det tredje i privateje.

Vi går nu over til en nærmere gennemgang af den på flere punkter bemærkelsesværdige samling i Tønder. Førsteudgaven af 1717 fra Flensborg mangler, men under forudsætning af, at det lige nævnte sandsynlighedsbevis dækker virkeligheden, foreligger alle de øvrige udgaver og desuden med sådanne variationer, hvad visse enkeltheder angår, at de meget smukt supplerer den udgavesamling, Hejselbjerg Paulsen har regnet med.

1744-udgaven fra Flensborg er nogenlunde, hvad man kunne kalde en »normal-udgave« af Varnæs-salmebogen. Bogen er i det dengang gængse lille og smalle duodez med mørkebrunt skindbind og har været forsynet med guld-snit. Titelbladet har klar steds- og tidsangivelse: »En Nye Psalme-Bog . . . Flensburg / Trykt hos Christ. Frid. Holwein 1744«. Så følger Ægidius' fortale, salmeregister for kirkeåret, selve salmebogen med 414 (.: 415) salmer på 1018 sider og tilsidst et alfabetisk salmeregister. Dernæst følger prosa-delen med de til Varnæs-salmebogen normalt hørende tillæg, men i modsat orden af den normale, nemlig først »Den Nye Alterbogs Collecter, Epistler, Evangelier . . .« o. s. v., 334 sider, og sidst »En liden og andægtig Bønne-Bog . . .«, 48 sider, begge disse »tillæg« med angivelse af at være trykt hos Holwein i Flensborg 1744. Bortset fra rækkefølgen af de to »tillæg«, kan denne udgave kaldes en »normal« Varnæs-salmebog.

Det gælder til dels også den næste af Tønders eksemplarer af Varnæs-salmebogen, vi skal nævne, 1765-udgaven, med titlen »En Nye Psalme-Bog . . . Med Kongl. Majest. allernaad. Frihed / trykt 1765 / Og ere til Kiøbs hos E. D. Nagel, Bogbinder udi Tønder«. Bogen er indbundet i skind med forgyldt ornamentering og har oprindeligt været forsynet med sølvbeslag og -spænder. Ægidius' fortale mangler. Bogens poetiske del indeholder, foruden salmeregistret til kirkeåret, 1018 sider med de 415 salmer samt det alfabetiske salmeregister og tillige umiddelbart efter dette salmeregister en »Kirkebøn«, antagelig den der skulle

bedes efter prædikenen. Derefter følger (normalt) »En liden Bønne-Bog« på de sædvanlige 48 sider, trykt i Tønder 1765. Og sidst kommer så det andet »tillæg« med kollekter o.s.v., men med to påfaldende afvigelser. For det første er det ikke det sædvanlige »Den Nye Alterbogs Collecter...«. I stedet for har Nagel hentet en udgave fra København, der typografisk har et helt fremmedartet præg. Og for det andet er dette andet tillæg med kollekter m.m. trykt i 1771, altså seks (!) år senere end både salmebogen og bønnebogen. Titelbladet udviser, at det er »Collecter, Epistler og Evangelier... København 1771, trykt hos A. K. Godich, Efterleverske«. Om bogbinder Nagel i Tønder har haft et større oplag liggende af udgaven 1765 af Varnæs-salmebogen, som han derefter i 1771 (eller senere?) indbandt i ét bind sammen med de københavnske kollekter, kan næppe afgøres. Det afgørende er, at selve salmebogen er en Tønder-udgave fra 1765.

Vi kommer derefter til den ejendommelige »dobbeltsalmebog«: Ægidius' og Kingos salmebog i ét bind. Indbindingen er sort skind, og bogen har været forsynet med spænder. Formatet er det sædvanlige smalle og lille duodez, men ved at samle to relativt store salmebøger i ét bind er bogen blevet både urimeligt stor og upraktisk. Bindet indeholder følgende:

1: Varnæs-salmebogen fra E. D. Nagel i Tønder 1765. Det er nøjagtigt samme udgave som den lige ovenfor omtalte. Til den slutter sig »En liden Bønne-Bog«, også trykt hos E. D. Nagel i Tønder 1765.

2: Kingos salmebog med to prosa-tillæg. Det drejer sig om et optryk af Kingos autoriserede kirkesalmebog fra 1699. Den er på 484 sider, og på titelbladet står: »Den forordnede nye Kirke Psalmebog... / efter kongelig Befaling til Trykken befordret / af Thom. Kingo... / Kiøbenhavn 1765 / Og ere til Kiøbs hos Ernst Daniel Nagel«.

Hertil slutter sig to prosa-tillæg: a: »Alterbogens Collecter, Epistler og Evangelier... Kiøbenhavn 1765«, et tillæg på 200 sider, samt b: »En andægtig Bønne-Bog... Kiøbenhavn / trykt og bekostet i Aar / 1765«, et tillæg på 172 sider. Hele dobbeltsalmebogen kommer derved op på intet mindre end 1922 sider, altså ikke just lommebogsformat!

Man undrer sig i virkeligheden ikke så lidt og af mange grunde over denne mærkelige dobbelt-salmebog. At den er et Tønder-arbejde synes helt sikkert. Kingos salmebog med de to tillæg er ganske vist trykt i København, men da titelbladet angiver, at den er »til Kiøbs hos Ernst Daniel Nagel« i Tønder, er det åbenbart den driftige boghandler i Tønder, der er bogens forlægger. Det er blot ikke umiddelbart indlysende, hvad det er, der har fået ham til at indlade sig på et så usædvanligt og forretningsmæssigt set dristigt foretagende. Det er nemlig klart, at der ikke kan være tale om en kirke-salmebog. Det er en kendsgerning, at Kingos salmebog aldrig har været indført som kirkesalmebog i Sønderjylland – bortset fra et ganske lille område ved Kongeåen<sup>5</sup>. På den den anden side nåede Varnæs-salmebogen som kirkesalmebog aldrig længere mod nord end til en vest-østlig linje fra lidt nord for Tønder til Varnæs sogn syd for Aabenrå Fjord. Hverken i det ene eller det andet af disse to områder har der derfor været behov for denne dobbeltsalmebog til kirkebrug. Dertil kan føjes, at den udkom hele 25 år efter, at Pontoppidans salmebog var blevet

statsautoriseret som kirkesalmebog, først og fremmest for de dansktalende sønderjyder, hvis kirkesalmebog den i aldeles udpræget grad blev i halvandet hundrede år.

Højest usandsynligt er det, at dobbeltsalmebogen skulle være blevet til på E. D. Nagels værksted i Tønder efter bestilling fra en enkelt salmeinteresseret person. Forklaringen på denne bogs fremkomst må derfor antagelig søges et andet sted. Især i hele den vestlige og sydlige del af Nordslesvig opstod der i begyndelsen af det 18de århundrede et rigt åndeligt og kirkeligt røre, der bl. a. skabte et helt nyt og meget stærkt behov hos den dansktalende del af befolkningen for salmer på modersmålet. Under indflydelse fra den nye pietistiske bevægelse lærte de opvakte kredse at samles i hjemmene til fælles opbyggelse, og ved disse sammenkomster har salmesangen spillet en meget stor rolle. Hejselbjerg Paulsen har i sin disputats s. 85 m.v. tegnet et levende billede af, hvorledes man fra flere sider søgte at tilfredsstille dette behov, samt gjort opmærksom på, at den tekniske forudsætning for salmehefters og salmebøgers anvendelse, analfabetismens overvindelse, allerede dengang var tilstede. Forklaringen på dobbeltsalmebogens fremkomst skal formentlig søges dér. Der må have været en eller flere af disse opvakte kredse, vel mest sandsynligt på Tønder-egnen, hvor man havde lært at sætte pris på salmerne hos Ægidius, uden at de dog helt kunne tilfredsstille dem. Så kom den rige strøm af den nye pietistiske salmedigtning, hvis skønneste krone, såvel poetisk som kristeligt, var den brorsonske salme. Bogtrykkerne var ikke sene til at udnytte situationen ved at forsyne folk med et væld af større og mindre salme- og sanghefter. Det er ind i hele dette halve århundredes frødige åndelige gæring, dobbeltsalmebogen af 1765 har sin plads som et slags afsluttende tilbud om at supplere såvel Brorson som Ægidius med Kingos karske ortodokse salmer. Sådan kan man i hvert fald tænke sig det. Nogen objektiv detaljeret viden om bogens tilblivelseshistorie ejer vi ikke.

Også den næste i rækken i denne salmebogssamling er en stor sjældenhed, ikke så meget på grund af selve Ægidius' salmebog, men fordi den rummer B-udgaven af det berømte såkaldte »Tillæg af 1743« til Varnæs-salmebogen<sup>6</sup>.

Bogen er indbundet i læder med forgyldte dekorationsbortter og anbragt i en original kassette af pap. Man har altså allerede ved dens fremkomst for godt 200 år siden gjort meget ud af den. Den indeholder

1: Tønder-udgaven 1755 af Varnæs-salmebogen, hvis titelblad viser, at det er »En nye Psalme-Bog . . . Tønder / Trykt af Joh. Anthon Reinholdt / Bekostet af Ernst Daniel Nagel / Bogbinder paa samme Sted / 1755«. Ægidius' fortale mangler. Ellers er der de samme registre og 415 salmer på 1018 sider som normalt i de forskellige optryk af denne salmebog. Det normale første tillæg på 48 sider, »En liden og andægtig Bønne-Bog«, ligeledes trykt hos Reinholdt i Tønder 1755, er der også. Men det normale andet tillæg med alterbogens kollekter, epistler m.m. mangler. I stedet derfor indeholder denne udgave som allerede nævnt

2: B-udgaven af »Tillæg 1743« til Varnæs-salmebogen med 123 salmer, hvoraf de fleste er af Brorson, samt »Salighedens Orden« (ordo salutis) og et alfabetisk salmeregister, ialt 249 sider. Titelbladet lyder således: »En Samling

af de / Opvekkeligste og Opbyggeligste Evangeliske / Psalmer / som mestendels i de sidste Tider udi vor / Kirke ere komne for Lysset, / Hvilken / og kand bruges som et Anhang ved dend / (saa kaldede) Warnitzer Psalme-Bog, / hvor samme her i Egnen bruges. / Trykt og bekostet / i Aar / 1743«.

A-udgaven af denne salmesamling angives på dens titelblad at være »trykt hos Claus Kiesbuy, 1743«. Hejselbjerg Paulsen skriver s. 369, at B-udgaven har »trykt i dette Aar, 1743«. Skønt det jo varierer en lille smule fra »trykt og bekostet i Aar, 1743«, kan der ikke være tvivl om, at det er B-udgaven eller et optryk deraf. Dette »tillæg 1743« har stor, men endnu ikke helt klarlagt betydning for vort kendskab til den brorsonske salmedignings historie. Om de salmehistoriske problemer, der knytter sig til dette tillæg, vil det i denne forbindelse være nok at henvise til Hejselbjerg Paulsens disputats.

Angående de nu kendte eksisterende eksemplarer af »Tillæg 1743« til Ægidius' salmebog skal her anføres følgende:

Hejselbjerg Paulsen meddeler i sin disputats (s. 368 f.), at Institut for dansk Kirkehistorie ejer et eksemplar af A-udgaven, medens B-udgaven kendes i to eksemplarer, hvoraf det ene findes i Det kgl. Bibliotek og det andet i privateje. Efter fundet i kirkemuseet i Tønder eksisterer B-udgaven altså nu i tre eksemplarer. Dertil kommer, at Det kgl. Bibliotek i 1964 har været så heldig ved en bogauktion at sikre sig et eksemplar af Ægidius' salmebog, Flensborg 1717, der indeholdt A-udgaven af »Tillæg 1743«: »En Samling . . . Psalmer . . . Tønder. Trykt hos Claus Kiesbuy, 1743«. Efter dette findes A-udgaven derfor nu i 2 eksemplarer.

Endelig skal vi se på de to sidste eksemplarer af Varnæs-salmebogen i samlingen i Tønder. Lad os kalde de to eksemplarer X og Y.

X er et smukt eksemplar i den gængse smalle lille duodez, hellæder med rester (sølvstjerner) af rig ornamentering og (nu manglende) spænder. Men – titelbladet mangler. Bortset fra denne fatale mangel indeholder bogen følgende: Ægidius' forteale, registret over salmerne til kirkeåret, alle de 415 salmer, der her har fået plads på 835 sider, det alfabetiske salmeregister, den obligate »En liden og Andægtig Bønne-Bog . . . Trykt i Aar 1749« på 43 sider samt endelig »Den nye Alterbogs Collecter . . . m.m. Tønder / Trykt og Oplagt hos / Claus Kiessbuy, 1739«, et tillæg på 312 sider.

Y er ganske den samme udgave, men et noget defekt eksemplar, hvor der mangler følgende: titelbladet, fortalen, registret over salmer til kirkeåret, de fire første blade af selve salmebogen, de to sidste blade af det alfabetiske salmeregister, titelbladet samt side 1–2 og 21–24 af bønnebogen og endelig de tre sidste blade af alterbogen. Skønt alterbogens titelblad med angivelsen forneden »Tønder / Trykt og Oplagt hos / Claus Kiessbuy, 1739« er den eneste bevarede tids- og stedsangivelse, viser en sammenligning af indhold, tryk, vignetter m.m., at det er aldeles sikkert, at X og Y er to eksemplarer af den *samme udgave af Varnæs-salmebogen*. Men da ingen af de to bøger har bevaret titelbladet for selve salmebogen, er der endnu et problem tilbage: hvor og hvornår er denne udgave trykt?

Hvad nu først trykkestedet angår, har vi kun én direkte stedangivelse, nemlig

den på titelbladet til alterbogstillægget i både X og Y: »Trykt og Oplagt hos / Claus Kiessbuy, 1739«. Men sammenligner man derefter indholdet af X og Y, typografien med vignetterne og alle de andre typografiske udsmykninger, tyder alt i virkeligheden på, at både X og Y kun kan være trykt samme sted, altså i Tønder hos Claus Kiessbuy.

Med hensyn til *dateringen* var det fristende at gætte på 1739, samme år som alterbogstillægget blev trykt. Det har jo fortilfælde, at hoveddelen af en salmebog og dens forskellige tillæg ikke nødvendigvis behøver at være trykt samtidig. Men den mulighed, at salmebogen er blevet trykt i 1739 sammen med alterbogstillægget, hvorefter bogtrykkeren har ladet det hele ligge, indtil han 10 år senere i 1749 fik trykt den lille bønnebog, kan man dog se bort fra.

Langt mere naturlig er derimod den antagelse, at salmebogen er blevet trykt samtidig med bønnebogen, altså i 1749. Den støttes tillige af den kendsgerning, at salmebog og bønnebog ifølge Ægidius' fortale i virkeligheden må betragtes som en enhed, så at det *normale* vil være, at salmebog og bønnebog trykkes og udgives samtidig.

I Hejselbjerg Paulsens fortegnelse over kendte endnu eksisterende udgaver af Varnæs-salmebogen nævnes (s. 156, jf. fodnote 202) en Tønder-udgave fra 1749. Stedangivelsen er dog usikker, og i en fodnote gøres der nærmere rede for forholdet. Det drejer sig om et eksemplar af en »hidtil ukendt udgave« af Varnæs-salmebogen, der ejes af pastor Urban Schrøder i Varnæs. Ved brevveksling og samtaler med præsten i Varnæs har jeg fået suppleret de oplysninger, denne i sin tid gav Hejselbjerg Paulsen, og det er da nærliggende at spørge, om ikke Schrøders eksemplar af Varnæs-salmebogen, der er fra 1749, og som vi vil kalde S-V, er samme udgave som X og Y fra kirkemuseet i Tønder.

Trods en hårdhændet (senere) beskæring har det nederste af titelbladet til S-V bevaret ordene »Trykt i Aar 1749«, ganske som angivelsen på titelbladet til bønnebogen i X. At Schrøders eksemplar mangler det andet tillæg (alterbogen) fra 1739, kan man helt se bort fra, dels fordi ingen ved, om det nogen sinde har været der, og dels fordi bogen er blevet slemt medtaget ved senere ombinding(er) og beskæring. Men bortset derfra synes det med sikkerhed at kunne siges, at de tre eksemplarer (S-V og X + Y) har ganske samme *indhold* (fortale, registre, salmebog, bønner) og i samme orden, og at hele typografien tydeligt vidner om, at de er udgået fra det samme værksted. De har de samme slyngede initialer her og der. Efter salmeregistret til kirkeåret har de alle tre som vignet den samme slyngede stregtegnings og nederst på sidste side af bønnebogen den samme rokokko-opsats med æbler og druer.

Af disse grunde må man kunne betragte det som nogenlunde sikkert<sup>8</sup>, at S-V og X + Y er *tre eksemplarer af en udgave* af Varnæs-salmebogen, trykt og udgivet af *Claus Kiessbuy i Tønder 1749*, en udgave, som *indtil omkring 1960 endnu var ukendt*.

#### Noter:

(1) H. Hejselbjerg Paulsen: Sønnerjydske Psalmesang 1717–1740, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1962, (benævnes herefter Disputatsen). – (2)

»Det danske Sprogs Skiæbne og / Forrige saavelsom nuværende Tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet Slesvig / ved E. P.«, Det Kjøbenhavnske Selskabs Skrifter I, 1745, her citeret efter faksimile-udgaven 1943 s. 14. — (3) Disputatsen s. 156 står der »1749, Tønder?« samt henvisning til fodnote 202 s. 156–157. — (4) Varnæs-salmebogen har 414 numre, men i virkeligheden 415 salmer, idet to salmer (»Hvad vilt du arme jord og muld« og »O! Gud, min Skaber, ædle HErr«) begge har nr. 257. Fejlen gentages omhyggeligt i alle udgaverne! Det gælder forøvrigt i almindelighed for bogens større og mindre trykfejl. Se iøvrigt Disputatsen s. 113 note 102. — (5) Disputatsen s. 37 et passim. Disputatsen s. 151 samt fodnote 187 på samme side anfører, at Kingos salmebog blev indført i Felsted sogn (sydvest for Varnæs), uden at det dog ses, om ordet »indført« betyder indført som *kirkosalmebog* eller kun ført ind i sognet i de »30–40 Eksemplarer«, der nævnes i teksten. — (6) Disputatsen s. 157 og 368 ff. (7) Meddelelser fra Rigsbibliotekaren, 15. årg. nr. 1, 15. marts 1964. — (8) Sognepræst Urban Schrøder i Varnæs, der har set X og Y, siger i et privat brev til mig af 16.8.1964 bl. a. følgende: »... tyder dette ... på, at min Udgave er et Tønder-tryk, og at die Udgaver uden Titelblade er identiske med min fra 1749«. Lidt senere i samme brev skriver han endog: »Men allerede nu mener jeg bestemt, at dine to Eksemplarer er identiske med min 1749-Udgave«. Den 27.7.1965, da jeg var ved at renskrive denne artikel om Varnæs-salmebøgerne i Tønder kirkemuseum, fik jeg endnu et brev fra Urban Schrøder, hvori han fortæller, at han i mellemtiden har været i Tønder og sammenlignet kirkemuseets to eksemplarer X og Y med sit fra 1749. Sammenligningen, siger han, blev foretaget »i Detaljer«. Derefter skriver han »... jeg fandt fuldstændig Overensstemmelse mellem de ialt 3 bøger. Endog Trykfejl og typografiske Unøjagtigheder stemmer overens. Saa jeg er ikke i Tvivl: Museets to Ex...er den sjældne Udg. 1749«. Fremhævelsen er Schrøders, og han udtrykker det altså lidt stærkere, end jeg har ment at kunne det.

Hans Magle.

#### ET UBEMÆRKET HOLBERG-INDSLAG I DEN SAMTIDIGE TYSKE THEODICÉ-DEBAT

I 1746 udsendte diakon Joachim Böldicke i Spandau et lige så svagt som omfangsrigt theodicéforsøg, til supplerung af Leibniz', hvis system han var klar over ikke tilstrækkelig havde gjort det af med Bayle's indvendinger mod dogmet om gudens godhed. Hensigten med dette over 650 store værk, *Abermaliger Versuch einer Theodicee*, opgøres udmærket i et af de talrige modskrifter det fremkaldte, nemlig Georg Friedrich Meier's *Beurtheilung des abermaligen Versuchs einer Theodicee* (Halle 1747). Denne wolfinianske filosof betoner at Böldicke's mangeløse opdagelse bare består deri »dass, da Leibnitz nur überhaupt gesagt, Gott habe das Böse zugelassen, weil es zur besten Welt gehöre, indem die Unvollkommenheit der Theile zur Vollkommenheit des Gantzen was beytragen könne, Hr. Böldicke insbesondere bestimmen will, wie das Böse zur Vollkommenheit des Gantzen beförderlich sey. Er behauptet, dass durch das Böse mehr angenehme Empfindungen in der Welt kommen, denn es sey zu einer angenehmen